

Є. В. МАХНО

ПОХОВАННЯ НА ЗАМКОВІЙ ГОРІ В ЛУБНАХ

(Розкопки Ф. Камінського 1881 р.)

В колекціях Полтавського краєзнавчого музею зберігаються дві посудини (горщик і миска) зарубинецько-корчуватівського типу, що походять з розкопок Ф. Камінського 1881 р. в Лубнах. Вони потрапили до музею із збірки Є. М. Скаржинської¹ (рис.).

Одна з них (горщик) фігурувала на виставці, присвяченій VIII Археологічному з'їзду в Москві 1890 р., і опублікована в трудах з'їзду у 1897 р.²

Обидві посудини (горщик і миска) опубліковані також М. Я. Рудинським³. Немає ніякого сумніву, що саме посудини з Полтавського музею відображені і в трудах з'їзду і в публікації М. Я. Рудинського. Тимчасом пояснення до таблиць в Трудах VIII Археологічного з'їзду дозволяють думати, що горщик було знайдено при тілопокладенні, а в публікації М. Я. Рудинського прямо сказано, що обидві посудини походять «з тілоспалення на горизонті», знайденого в Лубенському кургані. На жаль, ні в першому, ні в другому випадку не наведено доказів на користь цих протилежних тлумачень.

Слабе вивчення зарубинецько-корчуватівських пам'яток не дозволяє залишити поза увагою цей факт, тим більше, що в архіві Полтав-

¹ Обидві посудини ліпні. Глина має домішки піску, поверхня добре вилощена, у верхній частині темно-сіра, у спідній — жовто-бура. Одна з посудин — горщик № 264 глекоподібної форми, з широко відігнутими вінцями (край закруглений), округло-біконічним тулубом і плоским дном. Над перегибом бочка горщик прикрашено підковоподібними наліпами, а під вінцями — слабо помітною рельєфною смужкою. Висота — 18,2 см, діаметр вінець — 14,1 см, діаметр шийки — 11 см, бочка — 17 см, дна — 9,2 см. Друга посудина — миска № 265 з конічно розхиленими вінцями, високими, чітко формованими плічками і плоским дном. Висота — 9,5 см, діаметр вінець — 20 см, шийки — 19 см, бочка — 19,8 см, дна — 9 см.

² В описах таблиць горщик означено під № 51 як «чорна полірована ваза з 4-ма глухими вушками»; далі сказано, що вона «знайдена над лівим плечем покійника» (Труди VIII АС, т. IV, М., 1897, стор. 239, табл. LXXXI, 51). Крім цього горщика, на виставці з'їзду фігурували ще дві посудини, що їх названо курильницями. Одна з них (табл. LXXXII, 52) «маленька курильниця з вугіллям та із смолистим сплавом знайдена над колінами покійника». Друга (табл. LXXXI, 53) — «курильниця велика з дверками на боках з жертвовної частини кургана». Посудина № 52 — глечик з асиметричною широкою короткою шийкою, відігнутими вінцями, широкою донною частиною. Поверхня шершава. Посудина № 53 — високий, порівнюючи стрункий глек з відігнутими вінцями і біконічним тулубом із закругленим ребром. Корпус посудини прикрашено вертикально видавленими смужками з двома рядами дрібних ямок між ними. Над плічками є два ряди поземних смуг і один ряд ямок між ними.

³ М. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I, Полтава, 1928, стор. 50, табл. V, 17, 19.

ського краєзнавчого музею зберігаються матеріали, які проливають світло на обставини знахідки в кургані біля Лубен.

В каталогу музею зберігся розширений запис, в якому не тільки детально перелічені речі, що походять з розкопок Ф. І. Камінського в Лубнах, а й наведено деякі дані, які свідчать про те, що автор запису мав в своєму розпорядженні звіт або ж детальний щоденник Ф. І. Камінського.

З цього запису ми довідуємось, що членом-кореспондентом Одеського археологічного товариства Ф. Камінським було проведено розкопки кургана поблизу Лубен, в замку за левадою «Жолудьова», в північно-східному куті підвищення над р. Сулою, де знаходиться 35 курганів. Розкопаний курган мав висоту близько 4 *арш.* і близько 200 *арш.* навколо, тобто близько 20 м в діаметрі.

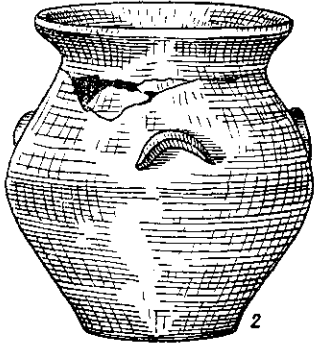

Рис. Посуд з поховання.
1 — миска; 2 — горщик.

«Курганний насип було знято до рівня поверхні, і в центрі його ясно позначилось кострище»⁴, на якому знайдено, крім згаданих вище посудин — горщика і миски, ще одну посудину, названу в трудах VIII з'їзду курільницею, кілька уламків черепа, хребців і лопаток, перепалені кістки людини, кістки, очевидно, кози та розплавлені кусочки безколірного і ледве зеленуватого скла.

Кострище із всім вмістом в цьому записі названо також «жертвовною частиною». «Вся жертвна частина, — сказано в записі, — була засипана чорноземом». Після того, як кострище із всіма знахідками було розчищено і знято, позначилась могильна яма з тілопокладенням, до північного боку якої примикала, зливаючись з нею, ще одна яма, засипана змішаною землею. Ця остання зруйнувала верхню частину кістяка, залишивши незачепленою його нижню частину. Автор розкопок Ф. І. Камінський, як це видно із згаданого запису, вважав цю яму

⁴ «...в якому знайдено кістки спаленої людини і навколо них: 1) уламок лівої половини нижньої щелепи людини, очевидно, жінки з луночками задніх корінних зубів; 2) уламок луски (лускової. — Е. М.) лівої вискової кістки людини; 3) зубовидний паросток і тіло другого шийного хребця; 4) суглобова поверхня правої лопатки людини; 5) частина лівої лопатки людини. Поміж людських кісток виявились: 6) кістяна основа нігтя ведмеда з передньої кінцівки, можливо, покладена як амулет чи для прикраси на принесеному в жертву богам за покійника; 7) суглобова поверхня правої променевої кістки маленького жуйного, можливо, кози; 8) у двох кроках від жертвовної частини на матеріку під курганним насипом і під золою знайдено уламок кістяного стержня правого рога козла без ознак обвуглення. Дуже можливо, стержень від того самого козла, кістки якого виявлені в місці біля покійника (всі визначення зроблені проф. Розенбергом за його підписом від жовтня 1887 р.). Крім того, поміж кісток знайдено: 9) кусочки розплавленого безколірного, злегка зеленуватого скла, що місцями сплавилася з перепаленими кістками; 10) вугілля — дуже мало, переважає дубове; 11) кусочки цеглястої маси; 12) кусочки цеглястої маси, що сплавилася з золою, та ін.» (Каталог Полтавського музею, т. I, стор. 34). На кострищі знайдені також: 1) «чорна глиняна посудина у вигляді звичайного горщика з чотирма ручками, що мають вигляд маленьких козирків. Частина посудини, що стояла похило в шарі попелу, вигоріла і зробилася світлою. Висота посудини 17 см. Посудина стояла над лівим плечем покійника...»; 2) «над правим плечем покійника — чорна полірована миска, чорний колір край зберігся тільки на тій невеликій частині, яка виступала з шару золи, решта вигоріла. Діаметр миски 20 см, висота 9 см»; 3) «маленька глиняна курільниця у формі звичайного горщика з орнаментом із прямих вертикальних смуг і крапок, висота 6,5 см, курільниця стояла в жертвовній частині над ногами покійника» (Каталог Полтавського музею, т. I, стор. 34—35).

лазом грабіжника, який, на його думку, пройшов з північного боку нижче жертвовної частини⁵.

Отже, автор розкопок Ф. І. Камінський вважав яму, що зруйнувала верхню частину кістяка, явищем випадковим. В одне ціле він об'єднав лише поховання в ямі і розкладене над ним кострище із всім змістом. При цьому автор звернув увагу на те, в якому відношенні до поховання в ямі були розташовані речі на кострищі (що дуже легко можна було зробити, маючи план кострища і план могильної ями). Так, посудина з «козирками» стояла над лівим плечем покійника, над правим плечем — «чорна полірована миска», а «маленька глиняна курільниця — над ногами покійника». Це останнє спостереження автора і знайшло своє відображення в трудах VIII Археологічного з'їзду⁶.

Дане тлумачення, як ми бачимо, не дає пояснення, чому на жертвовному кострищі опинилися окремі частково перепалені, частково неперепалені людські кістки. Виходячи, очевидно, з цього, М. Я. Рудинський вважав кострище самостійним похованням, ніяк не зв'язаним з кістяком в ямі.

Однак факти, здобуті дослідженнями поховальних обрядів перших століть нашої ери в Придніпров'ї, не дозволяють беззастережно погодитися з тлумаченням М. Я. Рудинського і змушують з більшою увагою поставитися до спостережень Ф. І. Камінського. Ці ж факти дають можливість внести деякі уточнення в трактовку Ф. І. Камінського і зробити спробу відповісти на питання, яке не могло бути ясним йому.

В цьому плані привертає до себе увагу та обставина, що на кострищі, крім перепалених людських кісток, знайдено кілька неперепалених кісток верхньої частини кістяка. Яма, що прорізувала північну частину могильної ями, зруйнувала також верхню частину кістяка, але зовсім не порушила кострища, яке повністю перекирвало обидві ями — і могильну яму і яму, що порушила її. Вважати таку збіжність тільки випадковістю не дозволяють відомі нам матеріали.

Для черняхівської культури Придніпров'я та інших слов'янських культур широко відомі факти порушення кістяків не з метою пограбування, а з ритуальною метою, причому в багатьох випадках нижня частина кістяка залишалась на місці. Так, наприклад, з розкопаних на Переяславському могильнику 19 поховань тільки 3 залишились непорушеними⁷. В одному з порушених поховань (№ 2, 1954 р.) нижня збережена частина кістяка залягала в твердій лесовій засипці. Яма, що порушила це поховання, була так само, як і в Лубнах, засипана змішаною землею, в якій виявлено 3 посудини; над ними було покладено кістки верхньої частини кістяка, а ще вище — ошлаковані уламки посуду і прясло, що, отже, побували у вогні.

Порушення кістяків з ритуальною метою спостерігав Е. О. Симонович при розкопках могильника біля с. Гаврилівки⁸.

⁵ «Після розчистки жертвовної частини позначилась могильна яма довж. 4 *арш.*, шир. 3 *арш.*, з закругленими кутами і близько 2 *арш.* глибиною; з північного боку до могильної ями примикала і з нею зливалася ще друга кругла 1,5 *арш.* в перерізі, засипана змішаною землею, яка після дослідження виявилась ласом грабіжника, що пройшов міною з північного боку кургана нижче жертвовної частини і, обізвавши головну і грудну частину кістяка та перемішавши кістки в ній, залишив незацепленими нижню частину кістяка і обстановку під стінами» (Каталог Полтавського музею, т. I, стор. 35).

⁶ Роботи Ф. І. Камінського по палеоліту високо цінуються спеціалістами. Саме ним відкрито і визначено палеоліт в Росії. Свої археологічні роботи він координував з роботами інших спеціалістів: геологів, палеозоологів і т. д. та широко користувався їх консультаціями. Див. П. Борисковський, Археологія, I, 1947, стор. 85; Вестник Ленинградского университета, № 2, 1949, стор. 75.

⁷ В. К. Гончаров, Є. В. Махно, Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького, Археологія, XI, 1957, стор. 129, 131—133, 137, 139—142, 144.

⁸ Э. А. Симонович, Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре, МИА, № 82, 1960, стор. 203, 207, 209, 212, 214, 215, 238.

Порушення кістяків виявлено М. О. Макаренком на черняхівському могильнику біля с. Гурбинці. У верхній частині ями одного з порушених тілопокладень знайдено перепалені людські кістки, складені в горщик, навколо якого поставлено ще 6 посудин⁹.

П. Смолічев при розкопках Масловського могильника виявив поховання в ямі глибиною 2,5 м, на дні якої лежала нижня частина кістяка, орієнтованого на північ. В анатомічному порядку лежали кістки правої руки і ноги, права частина таза і кістки лівої руки нижче ліктя. На рівні грудей стояло дві миски, в одній з них лежали перепалені кісточки¹⁰. Автор розкопок П. Смолічев здивовано констатував факт порушення кістяка і непевно пояснював це випадковими обставинами, пов'язаними з необхідністю нового поховання — тілоспалення, але таке пояснення явно не задовольняло самого автора. За його словами, «поховання дивувало своєю надзвичайною заплутаністю» і нагадувало «аналогічні випадки часткового руйнування кістяків» в Черняхівському могильнику.

Щодо поховань Черняхівського могильника В. В. Хвойка писав, що при розкопках йому «дуже часто траплялося знаходити такі, де не вистачало кількох частин кістяка, іноді черепа і верхньої частини тулова до пояса..., іноді при нижніх кінцівках знаходилась тільки ліва рука»¹¹. Таких поховань в Черняхівському могильнику було близько 40, або 16%. В Будештському могильнику порушені поховання становили 38%¹².

Порушення кістяків з ритуальною метою відзначив також Я. І. Ейсер при розкопках слов'янського могильника в Девінській Новій Весі¹³. Над одним з таких поховань (№ 200) автор виявив також сліди кострища¹⁴.

Перелічені факти надають похованню на Замковій горі в Лубнах нове звучання. Думається, що Ф. І. Камінський не був правим, коли яму, що порушила верхню частину кістяка, вважав випадковою і приписував її діям грабіжників.

Матеріали, наведені тут, дозволяють майже з певністю вважати, що яма, яка порушила верхню частину поховання в Лубнах, так само, як і в подібних випадках більш пізнього часу, вирита з ритуальною метою. Отже, поховання в ямі, яка зруйнувала верхню частину кістяка, і кострище є послідовними ланками одного ритуалу.

Слабе вивчення пам'яток зарубинецько-корчуватівської культури в Середньому Подніпров'ї не дозволяє нехтувати подібними спостереженнями і не занадто сміливим буде висловити впевненість у тому, що дальші дослідження цієї культури принесуть підтвердження вірності даних висновків.

⁹ М. Макаренко, Археологічні дослідження та розшуки на Прилуччині, Коротке звітання ВУАК за 1926 р., К., 1927, стор. 112.

¹⁰ П. Смолічев, Археологічні дослідження в околицях м-ка Златополя на Черкащині року 1926, Коротке звітання ВУАК за 1926 р., стор. 158.

¹¹ В. В. Хвойко, Поля погребений в Среднем Приднепровье, Записки русского археологического общества, XII, Новая серия, вып. I—II, СПб., 1901, стор. 180.

¹² Э. А. Рикман, Жилища Будештского селища, МИА, № 82, М., 1960, стор. 326.

¹³ Jan Eisner, Devinska Nová Ves (Slovenské pohřebiště) Bratislava, 1952, стор. 60, 365.

¹⁴ Там же, стор. 60.

ПОГРЕБЕНИЕ НА ЗАМКОВОЙ ГОРЕ В ЛУБНАХ

(Раскопки Ф. Каминского 1881 г.)

Резюме

В коллекциях Полтавского краеведческого музея хранятся два сосуда (горшок и миска) зарубинецко-корчеватовского типа, происходящие из раскопок Ф. Каминского 1881 г. в Лубнах.

Согласно первому сообщению (Труды VIII АС, т. 4, стр. 239, табл. LXXXI, 51) об одном из сосудов, он происходит из труположения, согласно второму (М. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I, стор. 50, табл. V, 17, 19) — оба они происходят из «трупосожжения на горизонте».

Архивные материалы Полтавского краеведческого музея позволяют уточнить обстоятельства находки обоих сосудов. Новые данные в сопоставлении с материалами, касающимися погребальных обрядов первой половины и середины I тысячелетия н. э. (раскопки в 1926 г. П. Смоличева на Масловском могильнике, Н. Макаренко на могильнике у Гурбинцов, в 1952 и 1954 гг. В. К. Гончарова и Е. В. Махно близ Переяслава-Хмельницкого, в 1956 г. Э. А. Сымоновича у с. Гавриловки и Я. Эйснера на могильнике у Девинской Новой Веси и т. д.), приводят к следующему заключению. Упомянутые сосуды происходят из труположения, верхняя часть которого разрушена с ритуальной целью. На костре над вторично засыпанной ямой сожжены кости верхней части скелета, изъятые из ямы, и поставлены сосуды, извлеченные оттуда же.

Раскопки Ф. Каминского в Лубнах, таким образом, свидетельствуют о том, что распространенный в черняховское и более позднее время обычай нарушать скелеты с ритуальной целью в Среднем Приднепровье имеет свою традицию и существовал здесь уже в первых веках до нашей эры.